

TARİH METODOLOJİSİ ve TIP TARİHİ*

Berna Arda**

Tarih Bilimi :

Tarih : İnsan toplumlarının yaşamını, kültürünü, zaman ve yer göstererek ve gerçeğe uygun (sahih) olarak inceleyen ve aktaran bilimdir. Terim İbranca «yarex» sözcüğünden gelmektedir, «ay» anlamındadır : Yunanca'dan Latince'ye «historia» olarak geçmiştir, araştırmayı ifade etmektedir. Araplar ise Tarih'e «üstüre» (efsane) demişlerdir (10).

Nasıl adlandırılmış olursa olsun, tarih, bir bilim olmanın gerektirdiği tüm niteliklere sahiptir ve dolayısı ile bir bilimdir; tıpkı diğer pozitif bilimlerde olduğu gibi pozitif bir gerçekten, yani insan toplumundan kaynaklanmıştır ve incelediği olayların mantığını yansıtmaktadır. Tarihin içerdiği bilgilerin güvenilirliği belgelerle değerlendirilebilir. Ayrıntılarda kesine yakınlık sağlamak tarih çalışmasının hedefidir. Fizikte, kimyada vb. olduğu gibi, tarihte de, ampirik gerçekleri tanıma kavuşturmak amaçtır. Tarih bilgisi kümülatiftir, eleştiriye ve kanıtların gözlemlenmesine açıktır. Kısacası, direkt gözlem ve deney yapma olanaklarından yoksun oluşu, tarihin bilimsel niteliğini ortadan kaldırmaz, zaten tarihçi de retrospektif bir bakış açısına ve bir tür «a posteriori» (sonradan) gözlem olanağına sahiptir.

Tarihin bilimsel yanını irdeledikten sonra, «tarih» sözcüğünün iki farklı anlamı üzerinde duralım : «Yaşayan tarih» ve «Tarih bilgisi» (4). Canlı tarih, toplum adı verilen sistemin hayatıdır; dinamik bir süreçtir.

Sözcüğün ikinci anlamı ise, bu doğa gerçeğinin sözel tanımıdır, yani tarih bilgisidir; anlamsal bir modeldir. Bu model aslına ne kadar uygunsa tarih bilimi de «ampirik gerçeği aydınlatma» amacına o kadar yaklaşmış demektir.

* «Konukevi Çevresi Seminerleri» programı çerçevesinde, A.Ü. Eczacılık Fakültesinde 15.4.1988 tarihinde sunulmuştur.

** Araştırma Görevlisi, A.Ü.T.F. Deontoloji Anabilim Dalı.

Tıp ve Tıp Tarihi :

Tarihin tanımı ve bilimsel niteliği üzerinde durduktan sonra tıbbın tanımını yapmaya çalışalım. Tıp nedir? Kısaca, «teknik bir disiplin» olarak tanımlayabileceğimiz tıp, hem bir insan etkinliği hem de bir bilgi ve beceriler bütünüdür (2). Bir insan etkinliği olarak tıp, hekimin geçimini sağladığı bir meslektir; pratik yarar amacı ile ve taşıdığı estetik kaygı ile bir sanattır. Bu anlamda tıp, sadece bireysel bir etkinlik olmayıp organize ve sistemleşmiş bir kurumdur.

Diğer yönüyle de tıp, engin bir bilgi birikimi olmaktan öte, «usta-çırak ilişkisi» çerçevesine dayalı becerileri de kapsamaktadır. Zaten bu nedenledir ki, tıp öğreniminde sadece teorik bilgilerle yetinilmemekte, pratik yaklaşımlara da ağırlık verilmektedir.

Tıp öğrenimi içerisinde tıp tarihi eğitiminin işlevi ne olmalıdır?

Tarih «canlı bir süreç» olduğuna göre, tıp öğrencisi onu bu şekli ile algılamalı, kendini o süreç içine yerleştirebilmelidir. Yine bu eğitimle hekim adayı, her başarının bazı temellere oturduğunu, bir mesleki rolün hangi evrelerden geçerek geliştiğini ve yapılaştığını öğrenmiş olur. Ana amaç, geleceğin hekimine «retrospektif düşünme» alışkanlığının kazandırılmasıdır (1).

Yöntem Kavramı ve Tarihsel Metodoloji :

Metodoloji; «yöntem bilgisi» anlamına gelir. Metot ya da yöntem «herhangi bir amaca ulaşabilmek için kabul edilmiş yol» olarak tanımlanabilir (2). Yöntemler, ya davranış kalıpları halinde ortaya çıkarlar, ya da düşünsel bazı eylemler yöntem halini alırlar. Yöntemler bilgi üretiminde veya pratik sorunları çözmekte kullanılırlar. Nasıl olursa olsun bütün metotların kökeninde «sınama-yanılma yöntemi» vardır. Yani ancak deneyimle yönteme ulaşılır (2,3).

Tarih metodolojisi; tarihsel bilgiyi toplama, ayıklama ve onu düzenleyerek, canlı tarihe olabildiğince yakın bir model oluşturmanın yoludur. Buna : «tarihte bilimsel araştırma» denir.

Ülkemizde, tarih araştırmalarında yöntem kaygısını ilk kez duyanlardan biri M. Fuad Köprülü'dür. O, daha 1913'de tarihin bilimsel yöntemlere, yani pozitif ve bilimsel bir anlayışa sahip olması gerektiğini görmüştü (6). Ona göre, tarihsel olayların gerçekten anlaşılabilir olması için, olayların geçtiği zamandaki yaşam biçimleri, düşünüş tarzları, toplumların ekonomik düzeyleri... göz önüne alınmalıdır. Ya-

ni süreç, o dönemin perspektifi eşliğinde incelenmelidir. Köprülü tarih araştırmalarında filolojinin önemini özellikle vurgulamıştır. O, ayrıca, tarihçinin nitelikleri üzerinde durarak, tarihçinin objektifliğini ve olayları «neden-sonuç ilişkisi» çerçevesinde açıklaması gerektiğini belirtmiştir (7).

Tarih Bilgisinin Kaynakları :

Tarih insan toplumu denen ampirik gerçeği pozitif yaklaşımla incelediğine göre, tarihçi gerçeğe nasıl ulaşacaktır?

Gerçeğin saptanması, ancak daha önce yapılmış nakillerle mümkündür. Bu nakiller, tarihsel bilginin kaynaklarıdır. Tarihçinin kaynakları, primer ya da sekonder olabilir. Bütün kaynakların kaynağı, «ilk saptamalar» denilebilecek, çağdaş kayıtlardır. Bunlara varmak, mümkünse, tercih edilir. Çağdaş kaynaklar (elden haber içeren belgeler); gözlem notları, günceler (journal'ler), mektuplar, transaksiyonlar (toplantı tutanakları), gazete haberleri, senetler, akitler, vakfiyeler, mali kayıtlar (tahsisat belgeleri), seyahatnameler, otobiyografiler, çağdaş kişilerin biyografileri, ders kitapları ve (özellikle tıp tarihi açısından) bilimsel makaleler, yasalar, meclis tutanakları, kurul kararları ve mevzuat, antlaşma metinleri ve diplomatik yazışmalar, istatistikler (ana trendleri göstermesi açısından) ve benzeri bütün çağdaş kayıtlardır. Bu tip kaynakların bir kısmı matbua, bir kısmı arşiv belgesidir (1). Sekonder kaynaklar ise; kitabeler, şecereler, tarihi şiirler, destanlar, gezici hikâyeler, mitler, menkıbeler, anekdotlar, şekilli kaynaklar diyebileceğimiz resimler, heykeller, eski yapı ve obje kalıntıları, fotoğraflar, filmler ve haritalar ile insan vücudu kalıntıları (iskeletler, mumyalar...), günümüzde kullanılan veya kullanılmayan diller ve coğrafi isimler, âdet ve örfler ve yazma eserler... gibi kalıtlardır.

Kritik Yaklaşım ve İntikad Teknikleri :

Yararlanılan naklin güvenilirliğini araştırmakta en önemli ölçütlerden biri «mantık»tır. Çünkü mantığa aykırı olan, gerçeğe de aykırıdır ve böyle bir haberin olguları yansıtmadığı açıktır. «Otantisite», yani kaynağın yetkisi de bir diğer ölçüttür. Kaynağın sağlamlığını belirlemede kullanılan bilimsel yöntem, «intikad» yani kritiktir (10). İntikad iki türlü olur :

1 — Dış intikad

2 — İç intikad

«Dış intikad» (kaynağın fiziksel ve aktüel tanıklığı); bir kaynağın söz konusu olayda tanıklık için kabul edilmeye değer olup olmadığını incelemektir. Yani kaynağın sahte olup olmadığı, sahte değilse hataları araştırılır. Tarihte adi sahtekârlıklara sık rastlanmaktadır. Para kazanmak, bir mülkü ele geçirmek, kendi mezhebini yüksek göstermek, dalkavukluk etmek... bu gibi sahtekârlıkların gerekçesi olmuştur.

Tarihi kaynaklardaki sahteliğin belirlenmesinde dikkatli olunmalıdır. Çünkü gerçek kaynakların düzmece zannedilmesi de mümkündür (10. ve 12. yüzyıldaki Alman hükümdarlarından Büyük Otto ve Friedrich Barbarossa hakkında yazılan kaynaklar gibi). Böyle yanlışlıklara düşmemek için; incelencek kaynak dil, yazı, anlatım biçimi, içerik ve olayların sıralanışı yönünden, aynı zamanlarda ve yerlerde yazılan veya gerçek olduğu şüphesiz olan eserlere uymalıdır. Kaynağın yine yukarıda anlatılan nitelikleri, kaynağın meydana geldiği iddia edilen çevrenin karakterine ve gelişmişlik düzeyine uymak zorundadır.

Kaynağın yazarı bilinmiyorsa, o eserin kaleme alındığı dönemdeki yazarlardan birine ait olabileceği varsayımından yola çıkılır. Dil, anlatım ve olayların işleniş şekli karşılaştırılarak, yazar saptanmaya çalışılır.

Kaynağın yazıldığı yerin ve dönemin belirlenmesi de dış intikad da önemlidir. Tarihi belirsiz bir eserde, yazar, ne zaman ve nerede meydana geldiği başka kaynaklardan bilinen bir olayı kendi zamanında gerçekleşmiş bir olay gibi anlatmış olabilir. Bu şekilde zaman saptanmış olur. Ya da kaynakta güneş tutulması, deprem gibi doğal olaylardan söz edilmişse, bunların tarihteki oluş zamanlarını belirlemiş ayrı ve özel eserlere başvurularak, zamanın tesbit edilmesi mümkündür.

Kaynakların birbirinden kopya edilip edilmediğini anlamak için «karşılaştırma yöntemi» (methode comparative) kullanılır. Sözcüklerin yanlış anlaşılacak, yanlış okunarak yazılmış olmaları, asıl eserin kısaltılması veya eklemeler yapılarak kopya edilmesi de sahte eserleri ele verir.

Bilim tarihi, felsefe ve filoloji gibi kültür bilgisi kaynaklarından yararlanmak da tarih araştırmalarında güvenilirliğin belirlenmesinde kullanılır (1940'lı yıllarda Türk edebi çevrelerinde yaşanan «Rabia Hatun» olayında olduğu gibi) (4).

«İç intikad» (vakıalar intikadı); kaynağın güvenilirliği belirlendikten sonra, o kaynağın kanıtlama gücünün saptanmasıdır. Haberler hakkında karar verebilmek için yazarın kişiliği, çevre-zaman etkileri incelenmelidir. Tarafsız ve güvenilir olmayan (görmediği yerleri görmüş gibi gösteren, yaptığı alıntılarının kökeninden hiç söz etmeyen) kaynaklar aldatıcıdır. Bir konu hakkında, bir başkası bulununcaya ve geçersizliği kanıtlanıncaya kadar, tek bir kaynak temel alınabilir ve ulaşılan yargı kesin kabul edilir. Bir tek kaynaktan sözü edilen önemli bir olaya, onun çağdaşı diğer kaynaklar sessiz kalıyorlarsa, bu haber mutlaka şüphe ile karşılanmalıdır (10).

Kaynak ifadelerindeki zıtlıklar, farklı bakış açılarını yansıtıyor olabilir. Bunlar zorla yok edilmeye çalışılmamalı, sorun çözümlenmiyorsa, konu o aşamada bırakılmalıdır. Birbirinin karşıtı olan haberlerin doğruluklarının belirlenmesinde karşılaştırma yöntemi uygulamak ve yanlış sayısına bakmak önemli bir ölçüttür.

Bir diğer önemli kriter de, kronolojinin yardımı ile, olaylar arasındaki ardışıklık ilişkisinin incelenmesidir. Kısacası, «eski kaynak yeni haberi içermez» ilkesi her zaman hatırlanmalıdır.

Belgesel Analiz Tekniklerine Yeni Katkıları :

Tarih araştırmasında her türlü kaynak, son analizde, belgelere indirgenmelidir. Belgeler (primer kaynaklar) tarihsel çalışmanın en değerli verileridir. Belgesel gözlem, ya da doküman analizi, araştırmacının en geniş gözlem tekniğidir (4)

Belge analizinde belgeler, hem yukarıdaki açılardan irdelenir (yani intikad onlara da uygulanır), hem de belgenin içeriği analiz edilir. Çalışma sırasında lengüistik ve semantik sorunlar mutlaka çözümlenmelidir. Bu aşamada, belge analizini üst düzeyde yapmamızı sağlayan yöntemlere değinmemiz gerekiyor;

1— Strüktürel analiz : Bu yöntemde anlatım kalıpları kategorilere ayrılır; tutarlılık-tutarsızlık, gramatikal formlar, cümle yapıları... belirlenir ve belgenin otansitesi hakkında bilgi edinilir. Görülüyor ki bu teknik de iç intikadın yardımcısıdır. Bugün yapısal analiz bilgisayarlar yardımı ile gerçekleştirilmektedir (Tevrat'ın birkaç yüzyıllık bir zaman diliminde yazılmış olduğunun saptanması gibi).

2— Tematik analiz : Belge içeriği temalara ayrılarak sayısal analiz yapılır. Böylece temaların ağırlığı (trendler) ortaya konmuş ve iç intikadın yorumu gerçekleştirilmiş olur. Kültür tarihi ve tıp tarihi araştırmalarında, çağlara göre temaların neler olduğu bu yöntemle saptanır (Ferruh Dinçer ve arkadaşlarının on yıllık bir zaman dilimini inceleyen «mass media'da folklorik tıp» çalışması gibi).

3— Enformatik analiz : Metinlerin bilgi değerini sayısal kodlama ile ortaya koyan yöntemdir; karşılaştırma yapabilir, korelasyonlar çıkarabilir, faktöriyel analiz yapabilir. Böylelikle tarihsel olayın parametreleri (değişkenleri) analiz edilebilir.

Historiografi :

Tarihsel bilginin toplanıp ayıklanmasından sonra, düzenlenerek canlı tarihe olabildiğince yaklaşık bir model oluşturulması, historiografi (tarih yazmacılığı) adı ile anılır. Bu konuda Zeki Velidi Togan'ın (10) sınıflandırması şu şekildedir :

1. Rivayetçi (nakli) tarih : Olayları doğrudan doğruya aktarır; felsefi yönden ya da başka bir açıdan incelemez, sistemleştirmekle uğraşmaz. Herodot tarihi, Illiada ve Odisseia ile, bir çok İslam kronikleri bu gruptadır.

2. Öğretici (pragmatik) tarih : Felsefi esasla yazılan tarihtir, olaylardan faydalı bir sonuç çıkarmayı amaçlar. Bu tür tarih yazmacılığında kişilikler ön plandadır, boyalı tablolar yapılmaktadır. Eski Yunan'da Thukydides, Polybios, Roma tarihçilerinden Tacitus; çok sonraları Machiavelli, Carlyle bu şekilde yazmışlardır.

3. Neden-nasıl (genetik, tekevvüni) tarih : Olayların gerisindeki nedenleri araştırır. Tarihsel olaylar, insan hayatının gelişme dönemleri dikkate alınarak ve özellikle bu olayları doğrudan nedenler araştırılarak yazılır. Çağdaş tarih yazmacılığı da budur.

4. İctimai (sosyal) tarih : Tarihi olayların arkasındaki kanunları belirginleştirmeyi esas alır. Pragmatik yöntemden farkı, sübjektifliği ve duygusalılığı bir kenara bırakmasıdır. Marxist ve materyalist tarihçiler ile Karl Lamprecht ve Oswald Spengler bu yöntemi yeğlemişlerdir. Buna «sosyolojik tarih» de diyebiliriz. On dördüncü yüzyılın büyük tarihçisi İbni Haldun, bu yaklaşımın öncüsü kabul edilir (11).

Tarih Bilgilerinin Sistematizasyonu; Lokalizasyon, Odaklama, Bölümleme *

Tıp tarihi alanında historiografi çalışmaları yapacak isek, anlatımımızı belirli karakteristik çizgiler ve belirli karakteristik dönemler çevresinde düzene sokmak zorundayız (5). Ancak böylelikle tarihsel olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkilerini, okul ve yaklaşım farklarını, önemli dönüşüm olgularını ve kilit olayları anlayabiliriz (8).

Tıp tarihi çalışmalarında, tıbbi, çeşitli görünümleri ve tanımları ile ele almak mümkündür. Örneğin; tıbbın bir sosyal kurum olarak incelenişi daha çok klasik tanımına yaklaşır. Onu bir bilgi ve beceriler bütünü olarak incelersek, çalışmamız kültür tarihi niteliği taşır. Bu araştırma, bilim tarihinin ve teknoloji tarihinin desteğiyle yürütülmek zorundadır. Tıbbın normatif yönleri konu edinildiğinde ise, ahlâk ve hukuk tarihinin katkıları zorunludur.

Burada tarih araştırmacısı için yardımcı disiplinlerden de söz etmeliyiz. Bunlar; siyasi ve askeri tarih, ekonomi tarihi, bilimler tarihi, teknoloji tarihi, antropoloji, kronoloji, prehistorya, arkeoloji, lengüistik, coğrafya ve toponimi, psikohistorya, sosyoloji... gibi bilimsel disiplinlerdir. Tıp tarihi açısından çağdaş tıp bilgisinin de tarih çalışmasına katkısı yadsınamaz.

Bütün tarih çalışmalarında olduğu gibi tıp tarihinde de, «özelleştirme», sık başvurulan bir analitik yöntemdir (4). Tarihsel analizde transversal ve longitudinal özelleştirmeye gidilir. Transversal olanı, tarihsel olguyu çağlara bölerek zaman kesitleri içinde incelemektir (Antikite tıbbi, ortaçağ tıbbi, rönesans tıbbi, 19. yüzyıl tıbbi gibi). Longitudinal yöntem; tıbbın belli başlı gelişim çizgilerini, boylamasına bir-birinden ayırıp, bağımsız dilimler halinde incelemek ve anlatmaktır. Coğrafi bölümleme buna bir örnek olarak gösterilebilir (Anadolu tıbbi, Mısır tıbbi, Uzakdoğu tıbbi... gibi).

Canlı tarihte genellikle çağlar ve yerler birbirleri ile kesişerek, sınırları az çok belirli antiteler oluşturabilirler. Örneğin; «Hipokratik tıp»; İstanköy okulu ile M.Ö. 5. yüzyıldan Helenistik çağa kadar olan dönemi kapsar (9). «İslam tıbbi»; doğuda 7. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar yer alan bir antiteyi belirtir.

Çağ ve yer özelliği taşımadan, ana karakteristikleri açısından özelliği olan tıp tarihi çizgileri de vardır. Örneğin; okul tıbbi-halk tıbbi, iç hastalıkları-dış hastalıkları, obstetrik, ilaç hazırlama teknikleri

gibi spesifik disiplinler veya uğraş alanları tıp tarihi açısından özgül «tarihsel varlık alanları» sayılabilir.

Historiografide tarihçinin seçimine ve yaklaşımına göre bütün bu analitik yöntemler, farklı ağırlıklarla, yer alabilirler. Tarihsel çalışma açısından önemli olan nokta, incelenen konunun anlaşılabilirliği, yani anlatımın neden-sonuç ilişkilerini ortaya koyabilecek karakteristik bir anlam bütünlüğü taşımasıdır. Hangi yaklaşım ve tercih ağırlık kazanmış olursa olsun, tıp tarihi metodolojisinde bu amaç gözden uzak tutulamaz.

Tıp Tarihinde Metodolojinin Amacı :

Sonuç : Yukarıda etraflıca özellikleri belirtilmiş olan tarihsel çalışma yöntemiyle elde edilmiş ve düzenlenmiş olan, sağlam, aslına uygun ve anlaşılabilir bir bilgi bütünü oluşturabilmek ve onu her aşamada biraz daha yetkinleştirmek, tıp tarihinin amacıdır.

KAYNAKÇA

1. Göksel, F.A. : Tıp tarihinde yöntem. Psikiyatri Bülteni 1 : 5-23, 1980.
2. Göksel, F.A. : Deontoloji repetitoryumu (s. 6,15), Ankara, 1986.
3. Göksel, F.A. : Davranış bilimleri repetitoryumu (s. 5-8,72). Ankara, 1987.
4. Göksel, F.A. : «Özel görüşme». Ankara, 1988.
5. Kışlalı, A.T. : Siyaset bilimi (s. 5-7), A.Ü. Basımevi, Ankara, 1987.
6. Köprülü, M.F. : Türk Edebiyat tarihinde usûl. Bilgi mecmuası 1 : 3-52, İstanbul, 1913.
7. Köprülü, M.F. : Türk Edebiyatı tarihi (s. 1-5). Ötüken, İstanbul, 1981.
8. Loon, H.W., van : İnsanlığın kurtuluşu (s. 33-35, 105-108, 163-164), (2. baskı), Çağ Matbaası, Ankara, 1986.
9. Singer, C. : A short history of medicine. Oxford U.P., London, 1944.
10. Togan, A.Z.V. : Tarihte usûl (4. baskı). Enderun, İstanbul, 1985.
11. Tokatlı, A. : Tarih boyunca politika (s. 73-76), Hürriyet yayınları, İstanbul, 1980.